ISSN 0976-8645

JAHNAVI SANSKRIT E-JOURNAL

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual Journal]

A portal of Sarasvatniketanam

त्रिंशे-एकत्रिंशे च संयुक्ताङ्के भवतां सर्वेषां मङ्गलाभिनन्दनम्।

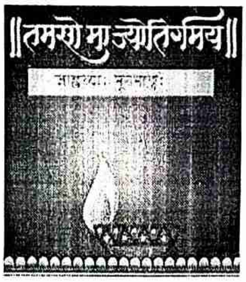

www.sarasvatniketanam.org , www.jahnavisanskritejournal.in

मुख्यसम्पादकः	विद्यावाचस्पति-डा.सदानन्दझाः ।
पुनर्वीक्षकाः	प्रो. पीयूषकान्त दीक्षित, डा. जयप्रकाशनारायणः, डा. अनिलप्रतापगिरिः ।
विशिष्टपुनर्वीक्षकाः	Dr. PK Wendabona, Department of Basic Principles, Institute of Indigenous Medicine University of Colombo, Rajagiriya Sri Lanka
सम्पादकाः	डा. राधावल्लभशर्मा, डा. नरेश शर्मा डा. श्रीनाथधरद्विवेदी, श्रीश्यामवावू, डा. मुकेशकुमारः, डा. गजनमिश्रः, डा. बिपिनकुमारझाः ।
प्रकाशकः	डा. विपिनकुमारझाः ।
प्रकाशन-सम्पादनसहायकाः	डा. मीनाक्षीजोशी, श्रीरिपुदमनचन्द्र, सुश्रीगायत्रीशर्मा, डा. सुमनदीक्षित, डा. सरिताश्रीवास्तव, श्री सुमित-आनन्दः
प्रतिनिधयः (लोकार्पणसन्दर्भे)	श्री महेशदत्तः।
तकनीकिप्रवन्धनसहायकः	ग्तिज़ वेब होस्टिंग, बंगलोर।

सारस्वत-निकेतनाख्या संस्कृतसेवासरणिः पूज्यगुरुपादैः कीर्तिशेषैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **देवानन्दझावर्य्यैः** प्रातस्मरणीयैः स्वनामधन्यैः राष्ट्राधीशपुरस्कृतैः **तुलानन्दाऽपरनामनारायणझावर्य्यैश्च** उद्घाटिता विद्यावाचस्पत्युपाधिभाक्-सदानन्दझाऽनुगता एषा सरणिः बिपिनझाद्वारा संस्कृतानुरागिसहयोगैः विविधेषु रूपेषु संस्कृतप्रचार-प्रसाराय सन्नद्धा वर्तते तेषु रूपेषु एवायं प्रबन्धः जाह्नवी संस्कृत ई जर्नलनाम्ना विश्वेऽस्मिन् प्रथितः।

(233)

JAHNAVI-A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refreed UGC Approved Sanskrit Tri-lingual (Sanskrit, Hindi & English) Journal.

विषयानुक्रमणिका

I	प्रस्फुटम्	
1	सम्पादकीयम्	विद्यावाचस्पतिः डा. सदानन्दझा
2	प्रकाशकीयम्	डा. बिपिनकुमारझा
II.A	साहित्यानुरागः	
1	Different Types of Pramāṇa According to Sāṃkhya Philosophy	Asrulekha Tripathi
2	महाभाष्ये शब्दविमर्शः	*बृहस्पतिमिश्रः*
3	प्रतिभास्वरूपम्	रमेशचन्द्रनैलवाल
4	कणादरहस्य : एक पर्यालोचन	वालखेडे भूपेन्द्र अरुण
5	अद्वैत वेदान्त में भाषा-दर्शन	ममता स्नेही
6	गीतगणेशकाव्यस्य समीक्षणम्	कृपाशङ्करशर्मा
7	प्राचीन एवं अर्वाचीन दृष्टि से राजनीतिक विश्लेषण	दीपक साहू
8	धर्मस्य स्वरूपम्	राकेशपाठकः
9	आधुनिक संस्कृत काव्य और विदेशजवाद	अरुण कुमार निषाद
10	मध्यमकाव्यविमर्श	बिपिनकुमारझा
11	संस्कृत साहित्य में डा. रामकरण शर्माजी का का अवदान	सुमित कुमार मण्डन
12	सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनम्	गिरिधारीपण्डा
13	प्रसन्नराघव में वन्य जीव संरक्षण	उष्मा यादव
14	यज्ञ : पर्यावरण विज्ञान	नन्दिनी दास
15	कालीदासीय साहित्य में कविसमय विषयक विवेचन	गीता शुक्ला
16	संस्कृतभाषाशिक्षणे ई-अधिगमः नवाचारश्च	कुमुदानन्दझा
17	याज्ञवल्क्यस्मृति में वर्णित आश्रम व्यवस्था:	माधुरी
18	प्राचीन संस्कृत ग्रन्थ एवं हरियाणा क्षेत्र-	महेश दत्त
19	उरुभंग में करुण-रस और उसका मनोवैज्ञानिक विश्लेषण	निधि कान्त ठाकुर
20	Advent of Hayagrīva in the Purāṇic Literature	*Anindita Adhikari*
21	मनोविश्लेषणात्मक दृष्टि से बालचरित नाटक में अद्भुत-रस	संगीता कुमारी
22	ऋग्वेदसंहितायां प्राणतत्त्वम् : शास्त्रीयं समीक्षणम्	प्रतापचन्द्र रायः
23	A Study on Śakti: Philosophical analysis of Śakti in Kashmir Śaivism-	Sukanya Boruah, Prabhat Kumar Rai.
24	वाक्यपदीय के अनसार ब्रह्मस्वरूप	मीनाक्षी

[A First International Electronic Peer-reviewed Quarterly Refereed UGC Approved (41039) Sanskrit Tri-lingual Journal] Available at- www.jahnavisanskritejournal.in Issue-30th-31st, Year 07, Vol -III, Date-13/11/2017 ISSN 0976-8645

महाभाष्ये शब्दविमर्शः

बृहस्पतिमिश्रः[15]

मुख्यशब्दः – शब्दः, मनीषा, लौकिकः, ध्वनिः ।

सारांशः

अथ गौरित्यत्र कः शब्दः[16] इति ब्रुवता किमपि विशिष्टविवक्षया सहस्रशिरस्कः शेषनाग[17] इव सहस्रबुद्धि-युक्तः अत एव सहस्रयुक्तियुक्तो महाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः किं प्रतिपादयति इति जिज्ञासायां शब्दः इत्यत्र कः शब्दः? इति अन्वेषणीयं भवति । महाभाष्यस्य प्रारम्भः आचार्यपाणिनेः अथ शब्दानुशासनम्[18] इत्यस्य प्रथमस्य माङ्गलिकसूत्रस्य[19] व्याख्यया आरम्भो भवति तत्र - "अथेत्ययं शब्दोऽधिकरार्थः प्रयुज्यते । शब्दानुशासनं नाम शास्त्रम् अधिकृतं वेदितव्यम्"[20] इत्युक्त्वा प्रथमस्य अस्य शास्त्रस्य मूल-बिन्दोः शब्दस्य तत्त्वं ज्ञापयितुम् इच्छति ।

ऋषीणां मनीषा यत् तत्त्वम् पश्यति सामान्यस्य मनीषा तत् तत्त्वं तत्त्वमिव न चिन्तयति । अत एव "केषां शब्दानाम्" इति प्रश्नं कृत्वा "लौकिकानां वैदिकानां च ,लौकिकास्तावत् गौरश्वः पुरुषो---- इति । वैदिका खल्वपि" इत्युक्त्वा शं नो देवीरभिष्टये[21].., इषे त्वोर्जे त्वा[22]..., अग्निमीळे पुरोहितं[23]...., अग्न याहि वीतये[24]....."[25] इत्यादीनां चतुर्णां वेदानां प्रथमस्य प्रथमस्य मन्त्रस्य-आरम्भशब्दान् उल्लिखति । तदनन्तरम् उदाहृतेषु लौकिक-शब्देषु ये च वेदेषु अपि सुलभाः तेभ्यः प्रथमम् एव शब्दं गौः इति गृहीत्वा अतीव तात्त्विकं प्रश्नम् उत्थापयति। सामान्यतः संकेतितशब्दस्य शक्तिग्रहो व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यहारतश्च[26] इति पञ्चभिः प्रकारैः भवति इत्यत्र नासत्येव सन्देहः। पुनरपि शेषावतारो भगवान् पतञ्जलिः पृच्छति चेत् रहस्यं तु स्यादेव । अत एव सुहृद् भूत्वा एष आचार्यः पुनः विकल्पान् चर्चयति पुनश्च एकैकं खण्डयति । शक्तिग्रहे गौरित्यत्र शब्दे कदाचित्

---

[15] प्राध्यापकः, श्रीशक्ति-संस्कृत-महाविद्यालयः, श्रीनयनादेवी जी, बिलासपुर, हि० प्र०

[16] पश्पशाह्निकम् ,महाभाष्यम् , युधिष्ठिरमीमांसककृता हिन्दीव्याख्या , पृष्ठ-संख्या - 4

[17] पतञ्जलिचरितम् 1.63 ,लेखकः श्रीरामभद्रदीक्षितः(महाभाष्य और ध्वनि विचार पुस्तक में पृष्ठ10 पर उद्धृत,(डॉ.भूषण कुमार उपाध्याय, द्विवेदी लॉ हाउस,इलाहाबाद)

[18] पाणिनीयाष्टाध्यायी –प्रत्याहारसूत्राणाम् आरम्भे

[19] युधिष्ठिरमीमांसककृतम् संस्कृतव्याकरण शास्त्र का इतिहास , भाग 1 , पृष्ठसंख्या 210,211 ,तृतीय संस्करणम्

[20] पश्पशाह्निकम् ,महाभाष्यम् , युधिष्ठिरमीमांसककृता हिन्दीव्याख्या , पृष्ठ-संख्या - 1

[21] अथर्ववेदसंहिता (पैप्पलादसंहिता)- 1/1/1 (पश्पशाह्निकम् ,महाभाष्यम् , युधिष्ठिरमीमांसककृता हिन्दीव्याख्या , पृष्ठ-संख्या – 4 पर उद्धृत)

[22] यजुर्वेदसंहिता - 1/1/1

[23] ऋग्वेदसंहिता - 1/1/1

[24] सामवेदसंहिता - 1/1/1

[25] पश्पशाह्निकम् ,महाभाष्यम् , युधिष्ठिरमीमांसककृता हिन्दीव्याख्या , पृष्ठ-संख्या - 3

[26] संस्कृत-व्याकरण-दर्शन ,श्रीभीमसिंह वेदालंकार , पृष्ठ-संख्या -225